

**ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ
RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL DE BELGRADE**

XXV/1

**АРХЕОЛОГИЈА
ARCHÉOLOGIE**

СЕПАРАТ / SEPARATION

НАДЕЖДА М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС

**КУЛТ БОГА АПОЛОНА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА
НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ**

NADEŽDA M. GAVRILOVIĆ VITAS

**THE CULT OF GOD APOLLO IN THE ROMAN PROVINCES
OF THE CENTRAL BALKANS**

**НАРОДНИ МУЗЕЈ
У БЕОГРАДУ**

**MUSÉE NATIONAL
DE BELGRADE**

2021

Редакцијски одбор тома XXV-1

Сташа БАБИЋ, Арчер МАРТИН (Република Италија), Бојана МИХАИЛОВИЋ,
Ивана ПОПОВИЋ (уредник), Наде ПРОЕВА (Република Северна Македонија),
Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН, Душко ШЉИВАР, Перица ШПЕХАР,
Веселинка НИНКОВИЋ (секретар)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ у Београду

Главни и одговорни уредник

Бојана БОРИЋ БРЕШКОВИЋ

Rédaction du tome XXV-1

Staša BABIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Arčer MARTIN (République d'Italie),
Bojana MIHAILOVIĆ, Ivana POPOVIĆ (rédacteur), Nade PROEVA (République de
Macédoine du Nord), Duško ŠLJIVAR, Perica ŠPEHAR,
Veselinka NINKOVIĆ (secrétaire)

Edition

MUSÉE NATIONAL de Belgrade

Rédactrice en chef

Bojana BORIĆ BREŠKOVIĆ

САДРЖАЈ / CONTENT

Ивана М. ПОПОВИЋ MEMORIAE DICATUM МАРКО ПОПОВИЋ (1944–2020)	9
Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ CHERT MICROPERFORATORS FROM VINČA	13
Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ МИНИЈАТУРНИ ШИЉЦИ ОД РОЖНАЦА СА ВИНЧЕ	37
Јасна Б. ВУКОВИЋ РЕЦИКЛИРАЊЕ ПРЕДМЕТА ОД КЕРАМИКЕ: НЕОЛИТСКЕ ФИГУРИНЕ КАО АЛАТКЕ, ПРИМЕР С ЛОКАЛИТЕТА ПАВЛОВАЦ–ЧУКАР	39
Jasna B. VUKOVIĆ RECYCLING OF CERAMIC OBJECTS – NEOLITHIC FIGURINES AS TOOLS, EVIDENCE FROM THE SITE OF PAVLOVAC-ČUKAR.....	49
Весна П. ВУЧКОВИЋ, Мирко М. ВРАНИЋ, Војислав М. ФИЛИПОВИЋ РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ЛЕВЕ ОБАЛЕ ВЕЛИКЕ МОРАВЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ПАРАЋИН	51
Vesna P. VUČKOVIĆ, Mirko M. VRANIĆ, Vojislav M. FILIPOVIĆ SITE SURVEYING OF THE WEST BANK OF VELIKA MORAVA IN THE TERRITORY OF THE PARAĆIN MUNICIPALITY	84
Јелена Н. МАРКОВИЋ, Адела Е. ПЛЕЦЕРОВА, Ивана Р. С. ЖИВАЉЕВИЋ, Сања П. КОЈИЋ, Бојан Б. ПЕТРОВИЋ, Аца В. ЂОРЂЕВИЋ, Софија М. СТЕФАНОВИЋ АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СПАЉЕНИХ ЉУДСКИХ ОСТАКА СА ПРАИСТОРИЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ КОНОПИШТЕ У БЛИЗИНИ СЕЛА МАЛА ВРБИЦА КОД КЛАДОВА	85
Jelena N. MARKOVIĆ, Adela E. PLECEROVA, Ivana R. S. ŽIVALJEVIĆ, Sanja P. KOJIĆ, Bojan B. PETROVIĆ, Aca V. ĐORĐEVIĆ, Sofija M. STEFANOVIĆ ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF CREMATED HUMAN REMAINS FROM THE PREHISTORIC NECROPOLIS KONOPIŠTE IN THE VICINITY OF MALA VRBICA VILLAGE NEAR KLADOVO	115
Нина Марија Ј. КОТУРОВИЋ, Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ РЕСТАУРАЦИЈА КЕРАМИЧКИХ ФИГУРИНА СМЕШОМ НА БАЗИ ВОСКА: НА ПРИМЕРИМА ИЗ МЛАЂЕГ НЕОЛИТА И ЕНЕОЛИТА	117
Nina Marija J. KOTUROVIĆ, Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ RESTORATION OF POTTERY FIGURINES USING WAX-BASED MIXTURE: EXPERIMENT ON THE SPECIMENS FROM THE LATE NEOLITHIC AND ENEOLITHIC.....	136
Кристина Ж. ПЕНЕЗИЋ, Ненад Ц. ЈОНЧИЋ, Андреј С. СТАРОВИЋ ВЕЛИЧИНА, ПОЛОЖАЈ И ПРИРОДНО ОКРУЖЕЊЕ ЛОКАЛИТЕТА У ДОЊОЈ БРАЊЕВИНИ.....	137

Kristina Ž. PENEZIĆ, Nenad C. JONČIĆ, Andrej S. STAROVIĆ AREA, POSITION, AND ENVIRONMENT OF THE SITE AT DONJA BRANJEVINA.....	154
Milica D. ТАРАВИЧКИ-ИЛИЋ, Ljubiša VASILJEVIĆ IRON AGE POTTERY FROM UKOSA, KRUŠEVAC DISTRICT	157
Милица Д. ТАПАВИЧКИ-ИЛИЋ, Љубиша Б. ВАСИЉЕВИЋ КЕРАМИКА ГВОЗДЕНОГ ДОБА С ЛОКАЛИТЕТА УКОСА КОД КРУШЕВЦА.....	172
Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС КУЛТ БОГА АПОЛОНА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ	173
Nadežda M. GAVRILOVIĆ VITAS THE CULT OF GOD APOLLO IN THE ROMAN PROVINCES OF THE CENTRAL BALKANS	200
Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ КРЕПУНДИЈЕ (<i>CREPUNDIAE</i>) ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА.....	201
Dragana Lj. SPASIĆ-ĐURIĆ <i>CREPUNDIAE</i> FROM VIMINACIUM	236
Мирјана Б. ГЛУМАЦ ЗВОНА СА КОСМАЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ ГОМИЛИЦЕ.....	239
Mirjana B. GLUMAC BELLS AT THE KOSMAJ NECROPOLIS GOMILICE	250
Мирослав Б. ВУЈОВИЋ РИМСКИ ДОДЕКАЕДАР ИЗ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ	251
Miroslav B. VUJOVIĆ ROMAN DODECAHEDRON FROM THE REGIONAL MUSEUM IN JAGODINA	263
Ивана М. ПОПОВИЋ ПРОЛАМАЊЕ, АЖУРИРАЊЕ, <i>OPUS INTERRASILE</i> : ТЕРМИНОЛОШКО-ТЕХНОЛОШКЕ ДИЛЕМЕ О КАРАКТЕРИСТИКАМА ОТВОРЕНИХ ОРНАМЕНАТА НА РИМСКОМ НАКИТУ	265
Ivana M. PEROVIĆ OPENWORK, AJOURÉ, <i>OPUS INTERRASILE</i> : TERMINOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL DILEMMAS ABOUT THE ORNAMENTAL DESIGN WITH OPENINGS ON THE ROMAN JEWELRY	284
Софија А. ПЕТКОВИЋ НОВИ НАЛАЗ ДЕЛА ПОЈАСНЕ ГАРНИТУРЕ УКРАШЕНЕ АЖУРИРАЊЕМ ИЗ РАВНЕ (<i>TIMACUM MINUS</i>).....	287
Sofija A. PETKOVIĆ NEW FINDING OF A PART OF THE BELT SET DECORATED WITH OPENWORK FROM RAVNA (<i>TIMACUM MINUS</i>).....	303
Игор С. БЈЕЛИЋ, Бојана М. ИЛИЈИЋ КАНЕЛИРАНИ ПАЛМИНИ КАПИТЕЛИ ПЕРГАМОНСКОГ ТИПА У АРХЕО-ЕТНО ПАРКУ У РАВНИ	305

Igor S. VJELIĆ, Vojana M. ILJIĆ
FLUTED PALM CAPITALS OF THE PERGAMENE TYPE
IN THE ARCHAEO-ETHNO PARK IN RAVNA320

Иван Р. БУГАРСКИ, Наташа П. ЦЕРОВИЋ
КАСНОАВАРСКИ НАЛАЗИ СА ПОДРУЧЈА СРЕМА И СРПСКОГ ПОДУНАВЉА
ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ321

Ivan R. BUGARSKI, Nataša P. CERVIĆ
LATE AVAR FINDS FROM SYRMIA AND THE SERBIAN DANUBE REGION IN THE
EARLY MEDIEVAL COLLECTION AT THE NATIONAL MUSEUM OF BELGRADE341

Вујадин Т. ВУЈАДИНОВИЋ
РАНОВИЗАНТИЈСКИ КАМЕНИ МОРТАРИЈУМИ СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ343

Vujadin T. VUJADINOVIĆ
EARLY BYZANTINE STONE MORTARIA FROM GRADINA ON THE JELICA MT.367

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ, Јелена М. ВУКЧЕВИЋ
ФРАГМЕНТ МОРАВСКЕ КАМЕНЕ ПЛАСТИКЕ СА ЛОКАЛИТЕТА БАЧВИШТЕ
У ЈАСИКОВИЦИ КОД ТРСТЕНИКА И ЊЕГОВО МОГУЋЕ ПОРЕКЛО369

Dejan S. RADISAVLJEVIĆ, Jelena M. VUKČEVIĆ
FRAGMENT OF MORAVA SCHOOL STONE SCULPTURE FROM THE SITE BAČVIŠTE
IN JASIKOVICA NEAR TRSTENIK AND ITS POSSIBLE ORIGIN396

Vesna M. BIKIĆ, Zoran Ž. MILADINOVIĆ
OPAL RING FROM NOVO BRDO AND GEMSTONE RINGS IN THE LATE MIDDLE AGES397

Весна М. БИКИЋ, Зоран Ж. МИЛАДИНОВИЋ
ПРСТЕН ОД ОПАЛА ИЗ НОВОГ БРДА И ПРСТЕЊЕ ОД ЈУВЕЛИРСКОГ КАМЕЊА
У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ434

Милица О. РАДИШИЋ
ŽELJKO TOMIĆIĆ, *VJELOBRDSKI KULTURNI KRUG: GROBLJA 9. DO 13. STOLJEĆA
U MEĐUREČJU MURE, DRAVE, DUNAVA I SAVE (ПРИКАЗ)* 435

Александар Д. БАНДОВИЋ
MONIKA MILOSAVLJEVIĆ, *OSVIT ARHEOLOGIJE: GENEZA KULTURNO-
ISTORIJSKOG PRISTUPA U ARHEOLOGIJI SRBIJE (ПРИКАЗ)* 443

УДК 902:929 Поповић М.

Примљено: 15. март 2021.

Прихваћено: 20. мај 2021.

MEMORIAE DICATUM

МАРКО ПОПОВИЋ
(1944–2020)

Марко Поповић, доајен наше археологије, припада плејади научника који су дали немерљив допринос познавању средњовековне историје српских земаља и материјалне културе током тог периода. Рођен у Ужицу 1944, он је 1966. године завршио студије археологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где је магистрирао 1971, а докторирао 1980. године. Свој научни рад Марко Поповић је започео истраживањем Београдске тврђаве, и то од 1968. године као сарадник Завода за заштиту споменика културе града Београда, да би 1976. постао члан, а затим и дугогодишњи руководилац новоустановљеног научноистраживачког пројекта за Београдску тврђаву при Археолошком институту у Београду. Оформио је тим сарадника с којима је, увек уз несебично лично залагање, утемељио путеве интердисциплинарних истраживања средњовековног Београда.

Међутим, осим Београдске тврђаве, централно место његових истраживања заузимала су и друга средњовековна утврђења. Без доприноса Марка Поповића, разумевање збивања на нашим просторима у средњовековном периоду не може се ни претпоставити. Мислимо притом на више аспеката његовог деловања. Био је оштар противник псеудонаучних теорија о пореклу Срба и досељавању Словена на Балкан, за чије су ширење деведесете године прошлог века пружиле погодан терен, а њихов уплив је, нажалост, и данас уочљив. Затим, као врхунски теренски археолог, он је руководио истраживањима највећих и најзначајнијих средњовековних локалитета у Србији, као и публикавањима резултата тих комплексних радова (М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд: Археолошки институт, 1982; М. Поповић и В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд: Археолошки институт, 2004; М. Поповић, *Ужички град*, Београд: Археолошки институт; Ужице: Историјски архив, 1995; М. Popović i V. Bikić, *Vrsenice: kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje = Late Roman and Serbian early medieval fortress*, Београд: Археолошки институт, 2009; М. Поповић, *Смеђеревски град*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2013; М. Поповић, *Манасијин Свјуденица: археолошка открића*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Археолошки институт, 2015).

Марко Поповић се прихватао и незахвалног и деликатног задатка објављивања и ревизије резултата ранијих археолошких ископавања, често оних с непотпуном теренском документацијом. Монографија о властеој задужбини у околини Пирота, коју одликује више етапа градње, представља изузетну књигу у којој су сублимирана дугогодишња истраживања и нови резултати анализа фаза њене изградње и стварања откривеног живописа (М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић и Б. Поповић, *Црква Свјетіої Николе у Стјаничењу*, Београд: Археолошки институт, 2005). Проучавајући настанак и развој урбаних и сакралних центара на тлу средњовековне Србије, Марко Поповић је посебну пажњу, осим на споменике с подручја града Раса, усмерио и на остатке Новог Брда на данашњем Косову, што је најпре резултовало публикавањем монографије о цркви Светог Николе у том граду (М. Поповић и И. Бијелић, *Црква Свјетіої Николе: катедрала града Нової Брда* = М. Popović and I. Bijelić, *St Nicholas Church: The Orthodox Cathedral of the Town of Novo Brdo*, Београд: Ре-

публички завод за заштиту споменика културе, 2018), а затим и постхумно објављеном књигом о заштитним археолошким ископавањима на том локалитету, којима је руководио (М. Поповић и Г. Симић, *Утврђења средњовековној гради Новој Брди* = М. Popović and G. Simić, *Fortification of medieval town of Novo Brdo*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2020).

Захтеван, пре свега, према самом себи, али и према члановима археолошких и конзерваторских екипа с којима је сарађивао, резултате својих истраживања публиковао је у оквиру студија у научним часописима и монографија, које одликују апотекарска прецизност у изношењу података и закључци базирани на чињеницама, обимној литератури и његовој ерудицији.

Осврнућемо се и на једну донекле скривену, али за археолошку науку драгоцену делатност Марка Поповића. Као врхунски познавалац домаће, европске и светске стручне литературе, он је уложио свој ентузијазам и знање да домаће научне публикације постану међународно релевантне како својим садржајем тако и техничком опремењеношћу. Будући да је био дугогодишњи руководилац *Пројекта Београдска утврђења*, 1997. године је покренуо издавање едиције *Singidunum*, чији је био уредник, а у којој су до сада изашле четири свеске. На његовим млађим сарадницима је да продуже тај рад. У традицији Археолошког института је да се материјал с великих античких локалитета периодично објављује у оквиру тематских публикација, што је започето 1971. године серијом *Sirmium*, а настављено 1984. године серијом *Caričin Grad*. Едицијом *Singidunum* су представљени резултати археолошких истраживања римских остатака у нашој престоници, у оквиру већих студија о некрополама Сингидунума, керамичком материјалу пронађеном током ископавања, о изузетним предметима из епохе Сеобе народа откривеним у Улици Тадеуша Кошћушка, али и краћих прилога о појединим споменицима или историјским проблемима. Све радове одликују научна прецизност и веома добар квалитет илустративних и документарних прилога, о чему је уредник едиције, Марко Поповић, помно водио рачуна. Студиозан приступ издавачкој делатности наших научних и културних институција пружио је и као члан уређивачког одбора Археолошког института и дугогодишњи уредник часописа *Наслеђе*, који издаје Завод за заштиту споменика културе града Београда. Његова сарадња с Народним музејом у Београду сведочи о вишедеценијском пријатељству и професионалној посвећености, из којих су произашли важни пројекти и значајна археолошка открића. Готово две деценије био је члан редакцијског одбора *Зборника Народног музеја*, свеске за археологију, а од 2013. године био је уредник тог часописа. Улагао је неизмерно знање, труд и искуство у стално одржавање највишег научног и стручног нивоа те публикације, која је 2013. године, према одлуци Министарства за науку, просвету и технолошки развој Републике Србије, у оквиру Листе домаћих часописа за друштвено-хуманистичке науке, унапређена у категорију часописа од националног значаја. Лично сам, као члан редакције *Зборника*, имала прилику да се уверим у његова залагања да се у часопису, увек водећи рачуна о квалитету прилога, нађу саопштења како сарадника Народног музеја у Београду тако и оних из других музејских и научних институција. Стога,

с великим поштовањем и захвалношћу, Марку Поповићу посвећујемо ову археолошку свеску *Зборника Народног музеја*.

Овај кратки увид у научну делатност Марка Поповића ни у ком случају не пружа комплетну слику о његовом доприносу нашој археологији. Бескомпромисни борац за очување нашег културног наслеђа, чијем је разарању неретко био сведок, залагао се за његову конзервацију и презентацију, не презајући да се супротстави решењима која је сматрао неодговарајућим. Своје ставове износио је храбро и аргументовано, што га је понекад лишавало официјелних признања, али не и уважавања колега. Поштовали су га и млађи сарадници којима је, можда, својим захтевима у погледу одговорности у раду, најпре уливао страх, али који би убрзо схватили да се иза маске строгог шефа крије велики стручњак који благоданно гледа на њихову будућност и који, с дозом доброћудне ироније, дели паметне савете. Један од видова исказивања тог поштовања је и зборник радова у част Марка Поповића, који је Археолошки институт у Београду недавно публиковао (*Свети средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски = *The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Homage to Marko Popović*, ed. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski, Београд: Археолошки институт, 2021).

Резултати научног рада Марка Поповића присутни су свуда око нас, а најбољих ћемо се увек сећати или, како би то рекли стари Латини, *Optimos semper meminimus*.

Ивана М. Поповић

Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС
Археолошки институт, Београд

КУЛТ БОГА АПОЛОНА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

Апстракт: Документовањем, анализом и интерпретацијом епиграфског и археолошког материјала у вези с култом бога Аполона на простору римских провинција на централном Балкану, постало је јасно не само да је ово божанство било омиљено међу романизованим становништвом већ и да је било поштовано, самостално или с другим боговима, у неколико светилишта на поменутом простору. Епиграфски споменици указују на то да је Аполон углавном био обожаван без епитета, од стране августала, дуовира, војника, особа запослених у управи рудника или које су радиле у рудницима, ослобођеника и/или робова, док иконографија бога, позната с вотивних рељефа, скулптуре, бронзаних статуета и камеја, имплицира копирање Аполонових статуа из класицистичког периода Грчке и из хеленизма. Једина митолошка сцена из култа бога Аполона је представа музичког такмичења божанства и фригијског сатира Марсије, позната са керамичког калупа из Мале Копашице. Култ божанства је на простору римских провинција на централном Балкану трајао од II до краја III или првих деценија IV века, када је вероватно био потиснут култовима соларних богова Митре и Сола.

Кључне речи: Аполон, централни Балкан, Дијана, Силван, светилишта

Култ Аполона, једног од најзначајнијих грчких, а доцније и римских божанстава, који је већ у предримском периоду био практикован на простору централног Балкана (Јовановић 2003: 9–20), био је на поменутој територији ништа мање присутан и током римске владавине, о чему сведочи више епиграфских и археолошких споменика посвећених сину бога Зевса и Лете и брату близанцу богиње Артемиде/Дијане. Порекло бога Аполона је комплексно јер његово име, међу именима других божанстава, није потврђено на таблица-

ма с микенским Б писмом, али се помиње од времена Хомера и Хесиода. У митологији бога су очигледни одређени утицаји источњачких култура, због чега је још од бронзаног доба, у северозападној Грчкој Аполон био поштован као бранилац и заштитник војника и ратника, од VI века пре н. е. се његов култ раширио у целој Грчкој, а с јачањем римске државе, и у Риму (Graf 2009: 113).

Не мали број епиграфских и археолошких споменика указује на популарност Аполона међу аутохтоним романизованим становништвом, које га је преваходно поштовало као заштитника од зла и помагача у ратним, али и животним недаћама, као ијатричко божанство, патрона уметности, бога термалних извора, целестијалне хармоније, патрона рудника и рудара. У западним деловима централног Балкана, па и на простору Виминацијума, с обзиром на Аполонovu примарну димензију бога вегетације, шума и пастира, становници су га поистовећивали или обожавали заједно с омиљеним богом Силваном.

Бог Аполон се помиње на седам епиграфских споменика с простора римских провинција на централном Балкану, самостално или у заједници с богињом Дијаном и богом Силваном.

Први епиграфски споменик посвећен Аполону, односно његовој божанској моћи (*numen Apollo*), пронађен је у Арчару (*Ratiaria*).¹ Споменик подиже августал колоније Рацијарије, Публије Елије Зотикус (*Publius Aelius Zoticus*), по наређењу самог Аполона, коме гради храм. Епиграфски споменици посвећени божанској Аполоновој моћи су ретки; познат је један из Италије, вероватно подигнут у периоду од I до III века.² Док су номен Публије и гентилно име Елије чести и на другим споменицима из римских провинција на централном Балкану, когномен Зотикус је потврђен још само на једном епиграфском споменику с поменутог простора, из околине Београда (*Singidunum*).³ Когномен Зотикус, врло чест у провинцијама у Шпанији, Далмацији и Италији, имплицира грчко или оријентално порекло дедиканта, који је можда био ослобођеник (Bošković Robert 2006: 24–25, n. 19). Божанска Аполонова моћ могла се односити на више функција које је бог имао, али верујемо да је, у случају споменика из Арчара, у питању његова моћ да заштити своје вернике од сваког зла или опасне ситуације у којој се могу наћи, дакле његова димензија да противнике и свако зло држи даље од својих поштовалаца, али и да их уједно брани од њих.⁴ Вотивни споменик Аполону из Арчара је значајан јер потврђује постојање светилишта бога у тој области, између 131. и 250. године, када је, као што се претпоставља на основу присуства *tria nomina* у тексту натписа, као и контекста наласка, споменик и подигнут.

Други вотивни жртвеник посвећен богу Аполону је пронађен на локалитету Јанкова клисура у близини Бруса. Подиже се за здравље цара Гордијана,

1 Епиграфски споменик посвећен божанској моћи Аполона пронађен је у Арчару (*Ratiaria*). Текст натписа гласи: [N] umin (i) Apoll (inis) / sac (um) / P (ublius) Ael (ius) Zoticus / Aug (ustalis) col (oniae) Rat (iariae) / o (rnatius) o (rnamensis) decur (ionalibus) ab / ord (ine) splendid (issimo) / [-----], AE 2011: 2203c.

2 CIL V: 5514.

3 У питању је епиграфски споменик откривен 1949. године у Остружници, сада у Музеју града Београда. Споменик богу Јупитеру посвећује Гај Елије Зотикус (*Gaius Aelius Zoticus*), Dušanić and Mirković 1976: n. 86.

4 Аполон је, као „онај који брани од сваког зла“, поштован под епитетом *Alexikakos*, Graf 2009: 74.

захваљујући чему је могуће његово прецизно датовање у период између 238. и 244. године.⁵ Посвета Аполону за здравље Гордијана се вероватно може везати за пролазак цара кроз Горњу Мезију у пролеће 242. године, аналогно споменицима из Београда (*Singidunum*) и Равне (*Timacum Minus*), подигнутим у част поменутог императора (Dušanić and Mirković 1976: n. 24; Вулић 1941–1948: бр. 174). Нажалост, име и евентуална професија дедиканта нису наведени у натпису, али с обзиром на то да је област Бруса била рудничка, може се претпоставити да су дедикант или дедиканти вотивног споменика били запослени у рудницима или су били надлежни за руднике и послове у њима на тој територији, као што је случај и с дедикацијом цару Гордијану, коју му је посветио *ordo colonorum* рудника у Сочаници (*Municipium DD*) (Petrović 1979: n. 106). Посвете Аполону од стране лица запослених у руднику нису ретке, као што су дедикације Аполону Таденосу с локалитета Мало Трново у Тракији и локалитета Илица поред Сарајева.⁶

Нажалост, ни трећи споменик посвећен богу Аполону, непознате провенијенције, кога је Н. Вулић видео у згради општине у Куманову, не садржи више података о дедиканту, сем његовог имена Фестус (*Festus*).⁷ Б. Драгојевић Јосифовска предлаже могућу реконструкцију почетка натписа као *Deo* или *Deo Soli*, а на очуваном доњем делу рељефне представе Трачког коњаника види се торзо коња с ногама коњаника, испод којих је приказана мушка фигура која лежи на земљи, док је напада лав. Синкретизам Трачког коњаника и Аполона је приметан не само у називању приказаног божанства Аполоновим именом већ и у позајмљивању лире, карактеристичног Аполоновог атрибута, у иконографији Трачког коњаника.⁸ Представе Трачког коњаника с посветама Аполону су врло честе у Тракији, нарочито у југоисточном делу данашње Бугарске, с обзиром на популарност бога у тим областима, али и заједница два божанства услед њихових заједничких соларних и ијатричких компетенција. У контексту рељефне представе непознате провенијенције може се претпоставити да је Аполон приказан као коњаник, што је аналогно вотивним рељефима познатим из Тракије, на којима је представљан на тај начин.⁹ Дедикант Фестус је мо-

5 Епиграфски споменик посвећен богу Аполону је пронађен на локалитету Брус, нажалост изгубљен. У питању је био вотивни споменик димензија 0,8 x 0,4 x 0,14m, чији натпис гласи: *Deo Apo [I] lino (!) Pro [s (alute)] / d (omini) n (ostri) Gor [d (iani)] / Pi (i) Fel (icis) / Aug (usti)*, Petrović 1979: n. 106.

6 Дедикације Аполону Таденосу су познате с неколико натписа откривених на локалитетима Мишкова њива (Малко Трново), Зелениград поред Труна и Кабила у Тракији, Гонос у Тесалији и Илица поред Сарајева. У стручној литератури постоји више различитих мишљења о пореклу и функцијама Аполона Таденоса, од става В. Георгијева да је у питању трачко божанство јер је Таденос трачки епитет, Д. Дечева да је епитет Таденос вероватно италски, до мишљења В. Скареча да је епитет из Мале Азије. Дедикације Аполону Таденосу откривене на локалитетима Трун и Малко Трново су у вези с рударима и рударством и димензијом Аполона као заштитника рудара и рудника; Боянов 2016: 106–113.

7 Фрагментован вотивни рељеф од белог мермера с непознатог налазишта и са очуваном доњим делом представе Трачког коњаника (димензија 21 x 20 x 3 cm), нажалост нестало, садржавао је натпис на самој бази: ---*Apollini ex vot(o) Festus*, Dragojević Josifovska 1982: n. 207.

8 Трачки коњаник је на вотивним споменицима познат под именима више различитих божанстава, као што су: Аполон, Хад, Асклепије, Хефест, Сабазије, Јупитер, Силван и Диоскури, док се од атрибута, у иконографији Трачког коњаника најчешће појављују позајмљени мотиви из иконографија других божанстава, на пример шкољка Афродите, шлем Марса, круна бога Сола итд., Dimitrova 2002: 210.

9 И не само на њима већ и на неколико вотивних рељефа који се налазе у Археолошком музеју Солуна, који су, за разлику од вотивних рељефа из Тракије, фунерарног карактера – на њима је приказан

жда био грчког, трачког или оријенталног порекла, могуће ослобођеник или роб (Dragojević Josifovska 1982: 161). *Ex voto* богу Аполону је вероватно стајао у неком светилишту божанства, а предложено датовање рељефа, на основу палеографије и аналогних представа, био би период између 231. и 270. године.

Усамљени примерак вотивног жртвеника на коме се налази посвета Аполону Гангарском потиче из села Ситарница у околини Ваљева.¹⁰ Епитет Гангарски (*Gangaresis*) је можда изведен од неког топонима, по претпоставци С. Ломе, и означава аутохтоно божанство које је имало сличне култне функције као бог Аполон, с којим је идентификован. Дедикант Аурелије Капито је вероватно био романизован аутохтони становник области у којој је споменик пронађен, с обзиром на гентилно име Аурелије. Когномен Капито је чест широм Римског царства. Вотивни споменик из Ситарница представља усамљени налаз на коме се уз Аполоново име налази епитет Гангарски; уколико би се размотрило порекло тог епитета, с обзиром на територију на којој је споменик нађен, могло би се претпоставити да је вероватно илирски. Међутим, ми бисмо се пре определили за келтско порекло епитета Аполона Гангарског, нарочито јер је присуство Келта потврђено ономастиком у источном делу провинције Далмације, а потом и зато што је Аполон био једно од омиљенијих божанстава код Келта, који су му, превасходно у Галији, чинили посвете под различитим епитетима.¹¹ На основу именске формуле и палеографских одлика, вотивни жртвеник посвећен Аполону Гангарском датује се у III век.

Једини епиграфски споменик на коме се бог Аполон помиње с епитетом *Sacrum* је откривен у Кавадарцима.¹² Дедикант је Меммије Анеклетус (*Memmius Anecletus*), августал. Разлог посвете Аполону није наведен од стране Меммија, чије је гентилно име римско (припада плебејском генсу Меммија), док Анеклетус указује на његово могуће грчко порекло (Chase 1897: 131). Епитет *sacrum* је чест уз Аполоново име и познат је с натписа из других римских провинција, као што су Африка Проконзуларис, Галија Нарбоненсис, Италија, Мезија Инфериор итд.¹³ Вотивни споменик из Кавадараца се може датовати у период II или III века.

Први од два епиграфска споменика посвећена близанцима Дијани и Аполону у заједници с богом Силваном је вотивни жртвеник од мермера, прона-

коњаник испод чијих ногу се налази поражена мушка особа која лежи и животиња (пас, лав), која је напада. Поменута иконографија у потпуности кореспондира с представом са вотивног рељефа непознате провинције, пронађеног у Куманову; Boteva 2018: 385.

- 10 Вотивни жртвеник пронађен без постоља (димензије 28 x 29 x 18 cm) је откривен у јарузи у селу Ситарница, у околини Ваљева, близу остатака објекта из касноантичког периода, сада у Музеју у Ваљеву. Текст натписа гласи: *Apollini Gangaresis (!) Aureli(us) Capito v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*; Лома 1995: 173.
- 11 До III века, констатован је заиста импозантан број споменика у Галији, посвећених богу Аполону под различитим епитетима, превасходно подразумевајући бога као ијатричко божанство или пророка, Gagé 1981: 603. Неки од многих Аполона с различитим епитетима у Галији и Британији су: Аполон Атепомарус (*Atepomarus*), Беленус (*Belenus*), Гранус (*Granus*), Моритасгус (*Moritasgus*), Виндонус (*Vindonus*) итд., MacCulloch 2003: 27, 125, 183.
- 12 Вотивни споменик посвећен светом Аполону из Кавадараца (димензије 0,28 x 0,36 m) је пронађен узидан у олтар кавадарске цркве. Текст натписа гласи: *[Sac]rum Apoll[ini] / [3] Memmius / Anecl[et]us / [Aug]ustalis []*; Jug 3, 1237; Вулић 1931: 68, бр. 152.
- 13 Натписи посвећени Аполону с епитетом *sacrum* познати су из римских провинција: Африке Проконзуларис (CIL VIII, 14791; AE 1955, 49; AE 1968, 587; AE 1919, 97), Етрурије (CIL XI, 1916, 3572), Галије Нарбоненсис (CIL XII, 1809, 1810), Германије Инфериор (CIL XIII, 8686), Германије Супериор (AE 1992, 1274), Италије (CIL X 1544, 1545, 6553; CIL IX, 7451, 303, 314; CIL V, 5514), Луситаније (AE 1936,

ђен на локалитету Калиште у Костолцу (*Viminacium*) (сл. 1).¹⁴ Жртвеник божанствима посвећује Елије Валентинус, дуовир колоније Виминацијум, не наводећи разлог посвете. Когномен Валентинус је чест не само на простору централног Балкана¹⁵ већ и у другим римским провинцијама. Из Костолца је позната још једна посвета богињи Дијани (Mirković 1986: п. 5), као и две самосталне дедикације богу Силвану (Mirković 1986: п. 300, 310). На основу контекста налаза, вотивни жртвеник посвећен Дијани, Аполону и Силвану се даје у период између 151. и 300. године.

Сл. 1 Вотивни споменик из Костолца, Виминацијум
(<http://lupa.at/29742-1>)

Fig. 1 Votive monument from Kostolac, Viminacium
(<http://lupa.at/29742-1>)

Други вотивни жртвеник, такође од мермера, посвећен Дијани и Аполону, пронађен је на локалитету Катланово (Скопље) (сл. 2).¹⁶ На левој страни споменика је исклесана представа китаре, Аполоновог инструмента, по коме је бог познат и као Аполон Китарод (*Apollo Kitharoidos*, *Apollo Citharoedus*), одно-

107), Мезије Инфериор (AE 1969/70, 577; AE 1985, 751), Паноније Супериор (AE 2015, 1098; CIL III, 4285), из Рима (CIL VI, 30, 33, 35, 36, 39, 41, 2228).

14 Вотивни жртвеник (димензије 0,56 × 0,25 × 0,25 cm) је пронађен на локалитету Калиште у Костолцу, сада у Народном музеју у Пожаревцу. На словима су приметни трагови црвене боје. Текст натписа гласи: *IDAVNI / Apollin(i) / Q S Dian/a(e) Silvano / Ael(ius) Vale/ntinus / Ilvir col(oniae) / v(otum) l(ibens) p(osuit)*, Mirković 1986: п. 297. М. Мирковић предлаже и другачија читања натписа, као: *Apollin(i)q(ue) S(ancto) Diana(e) или S(oli) (et) Diana(e)*, Mirković 1986: 197.

15 На епиграфским споменицима из Београда (AE 1997: 1302; Dušanić and Mirković 1976: п. 2, 18), Кумодража (Dušanić and Mirković 1976: п. 77), Горног Нереза (*Scupi*) (Dragojević Josifovska 1982: п. 130, 150), Грачанице (I Jug 3: п. 1429), Костолца (Mirković 1986: п. 77), Ниша (Petrović 1979: п. 36), Равне (Petrović 1995: п. 33, 94).

16 Вотивни жртвеник је пронађен у селу Катланову, југоисточно од Скопља, сада у Археолошком музеју у Скопљу. Горњи део споменика (димензије 0,67 × 0,27 × 0,28 m) је оштећен, а текст натписа гласи: *Dian[ae] et / Apoll[ini] / P(ublius) Luciliu[s] / Verecu[n(dus)] / po[s]uit a(ram)*, Dragojević Josifovska 1982: п. 2.

сно као „онај који пева уз лиру“. Дедикант је Публијус Луцилијус Верекундус (*Publius Lucilius Verecundus*), који не наводи разлог посвете божанствима. Међутим, на основу вероватног постојања термалних извора у Катланову, може се даље претпоставити и светилиште Дијане и Аполона на локалитету, где су они поштовани као ијатричка божанства (Dragojević Josifovska 1982: 50). Гентилно име Луцилијус је познато и с других споменика из Скопља и његове околине (Dragojević Josifovska 1982: п. 14, 95, 129), док је когномен Верекундус потврђен и на споменицима из Виминацијума (Mirković 1986: п. 325) и Скопља (Dragojević Josifovska 1982: п. 56). Аполон је у другим римским провинцијама, преваходно у Галији, био поштован као божанство термалних извора и бог излечења, са различитим епитетима, од којих су неки изведени од топонима, као што су *Amarcolitanus*, *Borvo*, *Cobledulitanus*, *Maritosgus* итд. Беленус, Гранус и Борв су у Галији били изједначени с богом Аполоном, као божанства термалних вода (Haussler 2001–2002: 79–116). Моруће је да је Публијус Луцилијус Верекундус био ослобођеник који је жртвеник посветио божанском пару Дијани и Аполону у знак захвалности због свог или оздрављења неког од чланова своје породице, у периоду од средине II до средине III века.

Сл. 2 Вотивни споменик из Катланова поред Скопља (<http://lupa.at/28148>)

Fig. 2 Votive monument from Katlanovo near Skopje (<http://lupa.at/28148>)

Вотивни рељефи Аполона су представљени налазом из околине Великог Села (поред Пирота) и с три изузетно значајна споменика из Параћина, који потичу из светилишта посвећеног или том богу или пак, врло могуће, Трачком коњанику.¹⁷

На вотивном рељефу пронађеном на простору Великог Села, на североисточној падини ка Крупачком језеру, приказана су два коњаника идентичног изгледа, сучељена један према другоме, с натписом испод представе (сл. 3).¹⁸ Оба коњаника у левој, односно десној руци држе пљоснати предмет, између њих је стабло око кога је обмотана змија, док се у подножју дрвета налази жртвеник. Из натписа сазнајемо да Гај, син Прокла, посвећује споменик боговима Аполону и Асклепију, божанском пару оца и сина, чиме се потврђује да два коњаника представљају поменута божанства.¹⁹ Рељефна представа пак указује на синкретизам Диоскура и Трачког коњаника, док епитет *Βελακελήνοιορ* (у преводу „извирући, који тече“) имплицира да је епитет божанстава повезан с могуће античким именом термалних извора у близини локалитета где је вотивни рељеф пронађен. То би значило да су и Аполон и Асклепије поштовани као ијатричка божанства, што није изненађујуће ако се има у виду да су у западној области Филипополиса посвете боговима врло честе управо у поменутој ингеренцији,²⁰ а заједничко светилиште је откривено на локалитету Долна Дикања.²¹ На основу остатака архитектуре из римског доба, као и налаза археолошког материјала (керамика, новац), може се претпоставити постојање светилишта Трачког коњаника у широј околини Великог Села код Пирота, у коме је поштован и бог Аполон. Вотивни рељеф се може датовати у касни II век (Gavrilović Vitas 2020: 67–83; Dimitrova 2002: 213).

На сва три вотивна рељефа из Параћина налазе се представе божанства на којима је он приказан у стојећем положају, *en face*, у ставу *contrapposto*, с тежиштем тела на левој, односно десној ноzi (сл. 4, 5, 6).²² Аполон је приказан наг (сл. 6), са химатионом обмотаним око врата (сл. 4) или пребаченим преко левог рамена (сл. 5). Лева рука божанства почива на горњем делу лире, која је постављена на олтар (сл. 4), односно на пањ (сл. 5) или дрво (сл. 6). У де-

17 Приликом пољопривредних радова у винограду у Параћину, откривен је пресушени извор ограђен мермерним плочама, које су с једне стране садржавале рељефну представу. Од 10 фрагментованих и целих вотивних рељефа, на три су представе бога Аполона, док је на два приказан Трачки коњаник, Seure 1923: 238–239.

18 Петровић 1964–1965: 249–250. Међутим, у необјављеној докторској дисертацији, П. Пејић појашњава да је П. Петровић погрешно наводио као место налаза вотивног рељефа Крупач, већ да је рељеф откривен 1963. године, приликом обраде земље на североисточној падини ка Крупачком језеру, заједно с фрагментованим керамичким посудама и новцем, Пејић 2015: 364, Т. СХХа-б.

19 Вотивна плоча (димензије 34 x 25 x 4 cm) је откривена 1963. године југоисточно од Крупца, у близини остатака римских грађевина и покретног археолошког материјала. Натпис гласи: *Απόλλωνι και Ἀρχηπιῷ Βελακελήνοιορ Γάιορ Πλοιοῦ εὐχαενορ ἀνιδρι*, Петровић 1964–1965: 249–250.

20 Најзначајније светилиште Трачког коњаника у области Филипополиса је оно у Баткуну, са око 250 вотивних рељефа и статуа посвећених богу Асклепију Куриосу, Boteva 2011: 86.

21 Погледати Gavrilović Vitas 2020: 67–83. За заједничко светилиште Аполона и Асклепија на локалитету Долна Дикања, Dimitrova 2002: 213.

22 Сва три рељефа су приближних димензија 0,27 x 0,18 x 0,125 m, Seure 1923: 269. Данас се налазе у античкој збирци Народног музеја у Београду (инв. бр. 09_2924, 09_2949 и 09_2950). Овим путем изражавам искрену захвалност музејском саветнику Деани Ратковић на помоћи и љубазности приликом уступања фотографија.

сној руци, спуштеној поред тела, на првом вотивном рељефу (сл. 4) бог држи суд којим врши либацију над жртвеником, док на друга два, у десној спуштеној руци држи патеру (сл. 5), односно придржава химатион који пада преко ослонца (стене?) иза њега. Нема сумње да је на првом рељефу Аполон приказан у сцени жртвовања, аналогно његовој представи на Августовом новцу из 16. године пре н. е., на коме је божанство представљено како приноси жртву *pro valetudine Caesaris*, услед тешке болести од које се Август опорављао.²³ На другом и трећем вотивном рељефу из Параћина присутна је позната представа Аполона, аналогна скулптури бога из његовог храма или околне (*Area Apollinis*) на Палатину. Тај тип представа божанства је познат, под именом *Palatinus*, с новца Комода (189–191) и Галијена (253–268) (Hill 1962: 134). Стилске карактеристике вотивних рељефа указују на локално порекло мајстора и прилично невешту израду (непропорционалност у приказивању фигуре Аполона и детаља, сумарност иконографије), што је додатно подржано самим контекстом налаза у једноставном светилишту, које се вероватно састојало од малог зида око извора, на који су постављани вотивни рељефи као понуде божанству од стране верника (Seure 1923: 268). Изражен трачки утицај указује на потпуно локални контекст вотивних рељефа, као и на велику вероватноћу да нису стајали у светилишту бога Аполона, већ Трачког коњаника, и да су можда донешени из Тракије. Аргумент за претходно речено налазимо на иконографски готово идентичном вотивном рељефу из Пловдива, пронађеном у светилишту Трачког коњаника на локалитету Труд.²⁴ Сва три вотивна рељефа из Параћина могу се датовати у период II–III века.

Сл. 3 Вотивни рељеф из Великог Села (према: Пејић 2015: Т. СХХа, сл. 8)

Fig. 3 Votive relief from Veliko Selo (after: Пејић 2015: Т. СХХа, сл. 8)

23 Тај тип представа је познат као *Actius* и, осим на новцу Августа из 16. године пре н. е., налази се и на новцу Лугдунума из 10–9. године пре н. е., као и на новцу Антонина Пија (а доцније и на новцу Марка Аурелија, Комода, Септимија Севера и, последњи пут, цара Квинтила 270. године), Hill 1962: 133.

24 Вотивни рељеф из Пловдива се такође датује у период II или III века, као и три вотивна рељефа из Параћина, Lambrinudakis et al. 1984: 216, n. 261 a.

Сл. 4 Вотивни рељеф из Параћина
(документација Народног музеја у Београду)
Fig. 4 Votive relief from Paraćin
(documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 5 Вотивни рељеф из Параћина
(документација Народног музеја у Београду)
Fig. 5 Votive relief from Paraćin
(documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 6 Вотивни рељеф из Параћина
(документација Народног музеја у Београду)
Fig. 6 Votive relief from Paraćin
(documentation of the National Museum in Belgrade)

У контексту представа бога Аполона у скулптури с територије римских провинција на централном Балкану, нажалост не располажемо ни са једним налазом за који би се поуздано могло рећи да представља ово божанство. Све до сада претпостављене скулптуре бога Аполона су пронађене у фрагментованом стању и без атрибута с којима је божанство углавном приказивано, те се стога не може са сигурношћу тврдити да је представљен Аполон. Ипак, навели бисмо статуе које би, по аналогији са чувеним скулптурама бога, врло вероватно могле приказивати Аполона, моделованог по узору на римске копије скулптура из класичне грчке и хеленистичке уметности. Прва од њих је нађена у сектору великог храма у Гамзиграду (*Felix Romuliana*), приликом археолошких ископавања 1977. године (сл. 7).²⁵ У питању је фрагментовани торзо младићке скулптуре у природној величини, који је, нажалост, очуван само од струка до колена. Мускулатура тела указује на то да је божанство било приказано у стојећем ставу контрапоста, са тежиштем тела на десној нози, док је лева нога, благо савијена у колену, била повучена уназад. С обзиром на то да је у истом делу великог храма пронађен и фрагментовани стубић у облику палме с плодовима, који се у потпуности уклапа с фрагментованим торзом скулптуре, као њен ослонац, М. Живић претпоставља да се, на основу тога, може предложити да је статуа приказивала бога Аполона, чија је једна од биљака била и палма, која се често појављује на његовим представама.²⁶ Д. Срејовић је најпре претпоставио да би торзо младићког божанства могао бити део скулптуре Херкула, по узору на Скопасову скулптуру из гимназиона у Сикиону, из IV века пре н. е., да би доцније предложио могућност да је у питању скулптура Баха, Диониса или Ероса (Срејовић 1983: 78; Срејовић и Цермановић Кузмановић 1987: 124, бр. 53). М. Томовић помишља да је у питању представа Аполона с обзиром на став скулптуре, карактеристичан за статуе овог божанства из IV века пре н. е. (Томовић 1993: 114–115, бр. 173, сл. 39.3). Мускулатура торза, моделована у стилу класицизма у IV веку пре н. е., заиста умногоме подсећа на тип Праксителовог Аполона Ликејског,²⁷ а на основу аналогних копија, као што су две мермерне скулптуре Аполона из Лувра, мермерна скулптура бога из Траверсаре, као и скулптура из Касела (посебно у контексту обликовања доњег стомака и гениталија), увиђа се несумњива сличност с торзом из Гамзиграда (Lambrinudakis et al. 1984: 194, n. 39 f, g, 295).

25 Фрагментовани торзо скулптуре младића (висина 60 cm) је пронађен приликом археолошких ископавања у југоисточном делу палате, на простору великог храма у Гамзиграду (*Felix Romuliana*) 1977. године, сада у Народном музеју у Зајечару, инв. бр. Г/553, Живић 2015: 424, бр. 15, Т. XXXVIII, 1.

26 Током археолошких истраживања сектора великог храма 1976. године на Гамзиграду, пронађен је фрагментован мермерни стубић у облику палме с плодовима (висина 70 cm), који је представљао подупирач неке скулптуре, сада у Народном музеју у Зајечару, Живић 2015: 434, бр. 30, Т. XXXVIII, 2.

27 Скулптура *Аполона Ликејског* је названа по месту где је стајала, Ликеуму у Атини. Бог је приказан као младић с дечјом фризуром (коса му је уплетена у плетенице око главе), у стојећем положају, наслонен левом руком на подупирач у виду дебла дрвета или трипода, док му је десна рука подигнута, са шаком на врху главе. Верује се да је Аполон приказан у тренутку одмора. Б. С. Рицвеј сматра да је скулптура дело Пракситела или његових ученика, с обзиром на издужену форму тела, елегантан став и феминизирану анатомију, што доста подсећа на Праксителовог Хермеса из Олимпије, Ridgway 1974: 9.

Сл. 7 Фрагментован мермерни торзо младог бога са ослонцем из Гамзиграда
(према: Живић 2015: Т. XXXVIII, 1, 2)

Fig. 7 Fragmented marble torso of a young god leaning against the support from Gamzigrad
(after: Живић 2015: Т. XXXVIII, 1, 2)

Међутим, ми бисмо овде скренули пажњу на тип скулптура Аполона с лиром, чији је чувени пример статуа Аполона из његовога храма у Кирени у Либији.²⁸ Тај тип скулптуре се приписује Тимархиду, скулптору из II века пре н. е., који је извајао култну статуу Аполона с лиром, која је стајала на *Porticus Octaviae*, или близу њега, у Риму.²⁹ Аполон је представљен у стојећем *contrapposto* ставу, са тежиштем тела на десној ноzi, док је лева савијена у колелу и благо избачена напред. Бог је наг, изузев хитона којим је обавијен око бокова и који прекрива обе ноге, и химатиона који је пребачен преко његовог левог рамена и пада низ леђа. Лева рука Аполона је ослоњена на лиру, која почива на деблу око кога је увејена змија, док је десна рука подигнута и вероватно је била положена на главу. Аполон је приказан као младић снажне мушке, а опет једним делом феминизирание мускулатуре (на шта указују линије бокова, као и црте лица на скулптурама тог типа). Тај тип скулптура Аполона с лиром представља мешавину класицистичких и хеленистичких елемената, и могу-

28 Храм Аполона Карнеиоса у Кирени је сграђен у IV веку пре н. е., када култ божанства долази из Спарте. Култна скулптура божанства (висока 2,29 m) из храма у Кирени потиче из II века (сада у Британском музеју у Лондону), када су је наручили и платили богати грађани Кирене у част богу Аполону, <https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/intranets/students/modules/greekreligion/database/clunav>

29 Тимархид је био син атинског скулптора Поликла, кога Плиније помиње као једног од представника неокласицистичке ренесансе око 156. године пре н. е. Тимархидов *Ајолон са лиром* свакако представља неокласицистички тип скулптуре моделоване по узору на Праксителовог *Ајолона Ликејског*. *Porticus Octaviae* је сграђен после 27. године пре н. е., уместо *Porticus Metelli*, и затварао је простор храмова Јупитера Статора и Јуноне Регине, Pollitt 1986: 173–174.

ће је да је био узор претпостављеним статуама Аполона с простора римских провинција на централном Балкану. Стилске карактеристике фрагментованог торза младог божанства из Гамзиграда указују на умешан рад уметника, који је зналачки обликовао мускулатуру тела, највероватније у првим деценијама IV века (Tomović 1993: 114–115, n. 173, fig. 39.3).

Иконографски врло слична статуи из Гамзиграда јесте фрагментована скулптура из Београда, која је чак очувана у истом делу торза.³⁰ У питању је, дакле, део торза младог божанства, сачуван од струка до колена. Мускулатура тела је солидно моделована и упућује на то да је божанство приказано у стојећем ставу контрапоста, са тежиштем на левој ноzi, поред које се налазио подупирач на коју је статуа била ослоњена. Младићки торзо из Београда је иконографски врло сличан представама Аполона из V века пре н. е., понајвише скулптури Аполона с омфалосом из Дионисовог позоришта у Атини, како предлаже М. Томовић, али и претходно поменутих скулптурама Аполона с лиром из II века пре н. е. (Tomović 1993: 115, n. 177). Одређена ригидност и статичност обликовања статуе из Београда указују на њено датовање у крај III или почетак IV века.

На преостале три мермерне скулптуре, пронађене у Прокупљу, Костолцу и Београду, које би се могле протумачити као представе бога Аполона, приказан је горњи део торза младићког божанства, најалост фрагментован, без очуваних руку и могућих атрибута у њима. Мермерна статуа из Прокупља приказује бога у стојећем положају, ослоњеног на подупирач једном руком, док је друга била подигнута (сл. 8).³¹ Као што смо већ поменули, тај став тела јесте био карактеристичан за скулптуре Аполона из V и IV века пре н. е., и то највероватније типа Аполона Китарода (*Айолон Барберини* је једна од најранијих скулптура тога типа), које узор имају у оригиналу из V века пре н. е. вероватно из круга уметника блиских Фидији, мада постоје и мишљења да је за доцније копије могла послужити и Аполонова скулптура вајара Скопаса из IV века пре н. е.³² Међутим, за разлику од претходне две, фрагментована статуа из Прокупља је моделована лошије, с линеарно представљеном мускулатуром торза и ненаглашеним детаљима тог дела тела, што је хронолошки опредељује у прве деценије IV века.

Од мермерне статуе младог божанства из Београда такође је очуван горњи део торза, на коме је представљен младић у стојећем положају, наслоњен на ослонац (сл. 9).³³ Преко левог рамена, спуштајући се на леђа, пада химати-

30 Фрагментован младићки торзо од мермера (висина 36,5 cm) из Београда је пронађен на Калемегдану, сада у Музеју града Београда, Tomović 1993: 115, бр. 177.

31 Фрагментован младићки торзо из Прокупља (висина 9 cm) је откривен на локалитету Латинска црква, сада у Музеју Топлице у Прокупљу, инв. бр. 1026, Tomović 1993: 116, бр. 181, сл. 39.1. Овим путем бих изразила дубоку захвалност директорки Љ. Касић, на љубазности приликом слања фотографије.

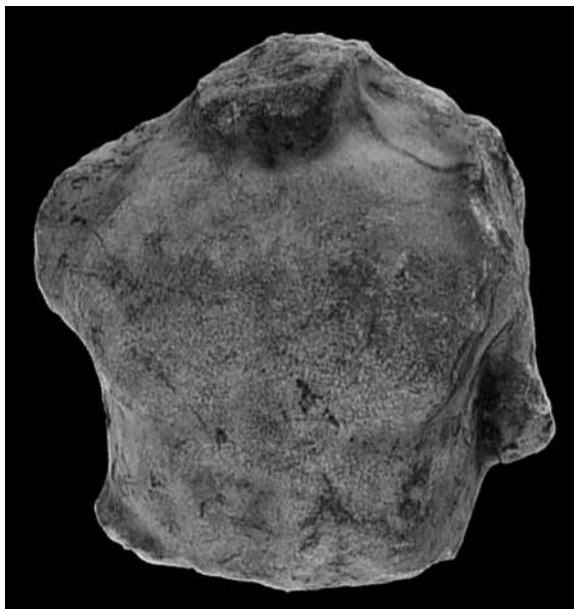
32 Lambrinudakis et al. 1984: 209, n. 200; скулптура типа Аполона Китарода, позната као *Айолон Барберини*, сада у Глиптотеци у Минхену, пронађена је у вили у Тускулуму 1678. године и датира из периода Августа, свакако представљајући римску копију грчког оригинала моделованог у школи Фидије. Аполон Китарод је представљен као младић у стојећем положају, одевен у хитон преко кога је богато набран пеплос, као и химатион пребачен преко леђа. Божанство је овенчано ловоровим венцем и у левој руци држи китару, на којој свира десном руком, Hill 1962: 134–135.

33 Мермерна статуа младићког божанства из Београда представља случајни налаз, сада у Музеју града Београда, инв. бр. 4295, Tomović 1993: 117, бр. 184, сл. 40.7.

он. Неретко је у скулптури бог Аполон приказиван с химатионом пребаченим преко левог рамена или обмотаним око руке или торза. Стилске карактеристике статуе указују на просечан рад локалног уметника, у коме мускулатура груди и стомака није изражена и пажљиво моделована, с присутном линеаризацијом. Статуа младог божанства из Београда вероватно је настала крајем III или током првих деценија IV века.

Сл. 8 Фрагментовани торзо младог бога из Прокупља (документација Народног музеја Топлице у Прокупљу)

Fig. 8 Fragmented torso of a young god from Prokuplje (documentation of the National Museum of Toplica in Prokuplje)

Сл. 9 Фрагментовани торзо младог бога из Београда (документација Музеја града Београда)

Fig. 9 Fragmented torso of a young god from Belgrade (documentation of the Belgrade City Museum)

Фрагментован младићки торзо пронађен у Костолцу представља квалитетнију статуу у односу на претходна два примера, како по иконографији тако и по стилским одликама (сл. 10).³⁴ Иако глава божанства недостаје, низ оба рамена ка грудима се спуштају пажљиво моделовани увојци, с којима су често приказивани и Аполон и Дионис. Статуа представља младог бога у стојећем положају контрапоста, с тежиштем тела вероватно на десној ноzi, благо нагнутог у десну страну. Горњи део торза је моделован солидно, са истакнутим мишићима груди и стомака. Иконографски, фрагментована статуа из Костолца има најближу аналогију у мермерној статуи Аполона из Глиптотеке у Копенхагену, као и у већ поменутој скулптури бога из Касела, која копира грчки оригинал из 450. године пре н. е. (Lambrinudakis et al. 1984: 210, n. 200 h, n. 295). Одређени недостатак природности и пластичности у моделовању пак указује на III век као вероватни период израде статуе из Костолца.

За разлику од мермерних скулптура бога Аполона, све до сада констатоване бронзане фигурине божанства без сваке сумње приказују тог вечитог ефеба. Од четири до сада откривене, две статуе Аполона које се налазе у Музеју града Београда су, нажалост, непознате провенијенције, док преостале две потичу из Грачанице и Стоба. Прва од две фигурине непознате провенијенције представља младића у стојећем ставу контрапоста, са тежиштем на десној ноzi (сл. 11).³⁵ Бог је приказан потпуно наг, с главом окренутом на леву страну, с десном руком поред тела, а левом, чија шака недостаје, савијеном у лакту. Коса му је уређена у крбилос на врху и потиљку главе. На леђима се виде остаци тоболца на каишу.³⁶ Најближе иконографске аналогије се могу пронаћи у бронзаним статуетама са Родоса и локалитета Весзпрем (Veszprem) у Мађарској (Lambrinudakis et al. 1984: 406–407, n. 301, 302 g). Глава и тело статуете су пропорционално моделовани, мускулатура је дискретно назначена, као и детаљи лица и фризура, што све указује на II век као време њеног настанка.

Друга бронзана фигурина Аполона непознате провенијенције представља наго божанство у стојећем ставу, ослоњено на леву ногу (сл. 12).³⁷ На основу подигнутих руку, може се претпоставити да је држао неки предмет. За разлику од црта лица, које су солидно моделоване, и фризура уређене у плетеницу која уоквирује лице, тело је моделовано непропорционално и незграпно. Иконографски, сличност у контексту фризура и феминизираних бокова, као и просечног квалитета моделовања, може се пронаћи у бронзаној статуети с локалитета Херлен (Heerlen) у Холандији (Lambrinudakis et al. 1984: 453, n. 562). Неумешност локалног мајстора се нарочито огледа у предимензионираним

34 Торзо младог божанства из Костолца (висина 15,8 cm), моделован од импортованог финог белог мермера, пронађен је на локалитету Више гробља, сада у Народном музеју у Пожаревцу, инв. бр. 2508, Томовић 1993: 116, бр. 182, сл. 37.1.

35 Бронзана статуета бога Аполона (висина 16,5 cm) непознате провенијенције је урађена у техници ливења са интарзијом (сада у Музеју града Београда, инв. бр. АА/2976), Бојовић 1985: кат. 3, сл. 2; Петровић 1997: 33, бр. 2.

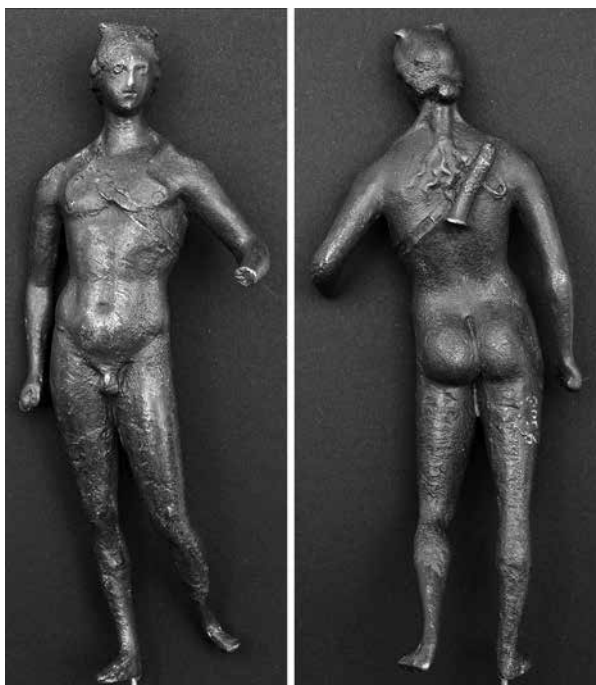
36 Овим путем дубоко захваљујем колеги М. Игњатовићу из Музеја града Београда, на његовој љубазности приликом уступања фотографија бронзаних статуета.

37 Бронзана фигурина Аполона (висина 8,2 cm) са непознатог налазишта, сада у Музеју града Београда, инв. бр. АА/1060, Бојовић 1985: кат. 14, сл. 14; Петровић 1997: 33, бр. 3.

Сл. 10 Фрагментовани торзо младог бога из Костолца
(<http://lupa.at/29765-1>)

Fig. 10 Fragmented torso of a young god from Kostolac (<http://lupa.at/29765-1>)

Сл. 11 Бронзана статуета Аполона непознате провенијенције
(документација Музеја града Београда)

Fig 11 Bronze statuette of Apollo of the unknown provenance
(documentation of the Belgrade City Museum)

стопалима, а целокупна представа имплицира III век као вероватан период у коме је статуета Аполона настала.

Сл. 12 Бронзана статуета Аполона непознате провенијенције (документација Музеја града Београда)
Fig. 12 Bronze statuette of Apollo of the unknown provenance (documentation of the Belgrade City Museum)

Трећа бронзана фигурина Аполона је откривена на локалитету Улпијана (*Ulpiana*) и представља младог бога у стојећем ставу контрапоста, с тежиштем тела на десној ноzi, преко које је прекрштена лева (сл. 13).³⁸ Божанство је наго, главом и телом благо нагнуто на десну страну, с левом руком подигнутом у висини лакта, у положају који указује на то да се ослањало на подупирач, који недостаје (лиру?). Црте лица су приказане врло вешто и минуциозно, коса је очешљана у кробилос на врху главе, док се део фризура у увојцима спушта на оба рамена. Тело је такође солидно моделовано, с једва приметном неспретношћу у обликовању бокова, који су помало феминизирани. С обзиром на то да десна рука недостаје, на основу аналогија с представама Аполона Китарода може се претпоставити да је била подигнута и положена на главу. Иконографске сличности су велике с бронзаном статуетом из Мартинаца, у контексту не само целокупног изгледа фигурине већ и прекрштених ногу.³⁹ Стилске одлике статуете – њена пластичност и пажљиво моделовани детаљи (црте лица, фризура, мускулатура тела), указују на њен настанак вероватно у II веку.

Последња, изузетно квалитетна бронзана фигурина Аполона пронађена је током археолошких истраживања 1928. године на простору палате у Стобима

38 Бронзана статуа бога (висина 11,5 cm) из Улпијане, сада у Музеју Косова у Приштини, Срејовић и Цермановић Кузмановић 1987: 76, бр. 29.

39 Бронзана фигурина бога Аполона (висина 8,7 cm) је пронађена 1963. године у Мартинцима и приказује наго божанство које стоји прекрштених ногу, са спуштеном десном руком, док је лева рука савијена у лакту, Tadin 1979: 11–12, br. 8, sl. 8a-b.

(сл. 14).⁴⁰ Бог је представљен у стојећем ставу, наг али с дугим и богато набораним химатионом, који је пребачен преко левог рамена и руке, и покрива цео доњи део тела, од струка скоро до сандала, које има на стопалима. Скулптура је у целости изузетно зналачки и квалитетно моделована – на овалном лицу су приказане бадемасте очи, правилан нос и мала уста. Очи су биле представљене, нажалост изгубљеном, инкрустацијом, по претпоставци М. Величковића можда сребром. Коса божанства је врло пажљиво очешљана у кробилос на врху главе и увојке који уоквирују лице. Бог је представљен у моменту свирања китаре, која недостаје, као и десна шака. Лева рука је савијена у лакту, а прсти су у положају пребирања по жицама инструмента. Тело и химатион су приказани једнако квалитетно као и лице и фризура – мускулатура тела је реалистично моделована, док је химатион пластично приказан, у богатим наборима испод којих се назире обриси тела. Ова, свакако импортована статуета, по својој иконографији (фризура, химатион који пада од струка, обнажени торзо итд.) је најсличнија двома бронзаним фигуринама из Рима (сада у Ермитажу у Лењинграду и Праду у Мадриду) (Lambrinudakis et al. 1984: 388, n. 27 a, d), док стилске карактеристике имплицирају јужноиталски рад по узору на грчку скулптуру из класицистичког периода. Стога се бронзана фигурина Аполона из Стоба може датовати у I век.

Сл. 13 Бронзана статуета из Улпијане
(према: Срејовић и Цермановић
Кузмановић 1987: сл. 29)

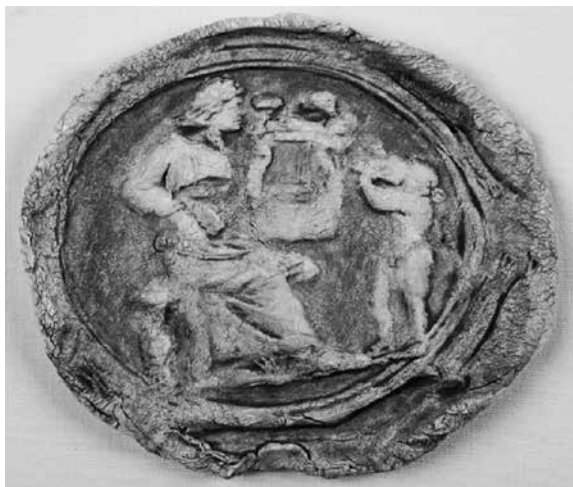
Fig. 13 Bronze statuette from Ulpiana
(after: Срејовић и Цермановић Кузмановић
1987: сл. 29)

40 Бронзана статуета божанства (висина 15 cm, инв. бр. 09_2764) је пронађена у палати на локалитету Стоби, сада у Народном музеју у Београду, Величковић 1972: 17, бр. 7а, б.

Сл. 14 Бронзана статуета из Стоба (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 14 Bronze statuette from Stobi (documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 15 Керамички калуп с представом Аполона и Марсије из Мале Копашнице (према: Пешић 2011: сл. 3)

Fig. 15 Pottery mold with representation of Apollo and Marsyas from Mala Kopašnica (after: Пешић 2011: сл. 3)

Једина сцена из мита о Аполону на простору римских провинција на централном Балкану је позната са керамичког калупа из Мале Копашнице, на коме је представљено надметање у свирању између Аполона и сатира Марсије (сл. 15).⁴¹ На аверсној, равној страни калупа је приказан Аполон који седи на престолу, одевен у дугачки хитон с рукавима, с китаром у десној и плектумом у левој руци. Испод престола је можда представљено дрво ловора или палме. Са Аполонове леве стране стоји фригијски сатир Марсија, као наг брадати мушкарац који свира на двострукој фрули – аулосу.⁴² Изнад кратке коврцаве

41 Керамички калуп (пречник 9,3 cm, дебљина калупа 1,5 cm) је откривен у дворишту куће породице Илић, приликом копања канала 2003. године, у близини локалитета Каменитица, на коме је археолошки истражена некропола са спаљеним покојницима, датована у време од II до почетка IV века. Сам калуп је пронађен у делу римског насеља, где су констатовани остаци античких грађевина и материјала, Пешић 2011: 39–53.

42 Марсија је био син Олимпа, Ојагра или Хиагниса и изузетно надарен музичар у свирању аулоса, кога је и изумео. Мит о Марсији је у Атини познат од средине V века пре н. е., када је доспео из Мале Азије, из околине места Келене (*Celaenae*) у јужној Фригији. Марсија је сматран и главним божанством фригијског града Келене, доцније Апамеје Киботос (*Aramea Kibotos*), Goldman 2010: 134; Van Keer 2004: 22. У грчкој и римској митологији, Марсија је познат и као силен који је свирао и певао током свечаности богиње Кибеле, Weis 1992: 366. Од периода Августа, Марсија је сматран симболом слободе,

косе се назире мали рогови, као и коњски реп у доњем делу трупа. На калупу из Мале Копашнице налази се добро позната сцена такмичења у свирању између Марсије и Аполона. Марсија је свирао на аулосу, али Аполон га је победио свирајући на лири, тиме симболично означавајући победу олимписког пантеона над малоазијским божанствима, елите (оптимата) над плебсом (популари), односно аполонијског над дионизијским аспектом људске природе (Van Keer 2004: 23). У фунерарној уметности, победа Аполона над Марсијом означава победу добра над злом и живота над смрћу (Тоупбе 1981: 4). Херодот и Ксенофонт су сматрали да мит о Марсији не представља ништа друго до малоазијске локалне легенде, што је можда тачно с обзиром на то да је он био главно локално божанство града Келене (*Celaenae*) у Фригији.⁴³ Најраније представе музичког такмичења између Аполона и Марсије потичу с ваза црвенофигуралног стила сликара Клеофона, из средине V века пре н. е., и сликара Диноса с краја V века пре н. е.⁴⁴ У доцнијем римском периоду, та сцена се појављује у скулптури, фреско-сликарству, на мозаицима итд., као и на новцу, почевши од периода Севера и касније (представе самог Марсије с аулосом су познате на новцу Нерона, Хадријана и Септимија Севера, све до новца Валеријана и Галијена). Значајно је, међутим, напоменути да од времена Августа, култ Аполона јача, не само услед царевог уверења да је син божанства већ и услед његове одлуке да, као понтифекс максимус, забрани сва пророчанства, изузев оних која су била садржана у Сибилским књигама. Август не само што је поставио своју скулптуру с атрибутима бога у нови храм Аполона, који је саградио близу своје палате (у питању је храм Аполона Медикуса на Палатину, освећен 32. године пре н. е.),⁴⁵ већ је наставио и да истиче грчку верзију мита о Аполону и Марсији, постављајући их као антипode – Марсију као глупог и простог варварина и Аполона као симбол античке цивилизације (Sanderson and Keegan 2011: 4). Предмети као што је керамички калуп из Мале Копашнице, имали су више намена – коришћени су за израду апликација у облику медаљона, којима су украшене луксузне керамичке посуде и лампе (Пешић 2011: 43), али и калупа празничних колача – *crustulli*, који су декорисани сценама по узору на представе с новца, гема, жижака, огледала, накита итд., у пригодама попут годишњих верских празника и јубилеја. На крустулима су могли бити приказивани различити богови и богиње, митолошке сцене, хероји, такмичења итд. Поменути колачи су приношени приликом различитих верских, јавних или приватних свечаности, као вотивни поклони одговарајућем богу или богињи (Брукнер 1997: 97–98). Религијске предста-

а услед блиске повезаности са својим патроном, богом Либером, делио је храм с њим и Церером у подножју Авентина, Sanderson and Keegan 2011: 3.

43 Херодот мит о такмичењу у свирању између Аполона и Марсије назива фригијском причом (*Phrygoon logos*), док Ксенофонт сматра да је у питању локална легенда из фригијског града Келене, Herodotus, *The Histories*, VII. 26.3; Xenophon, *Anabasis*, I. 2. 8; Van Keer 2004: 22.

44 Сцена музичког надметања Аполона и Марсије се најраније појављује на малом кратеру сликара Клеофона из Геле и на фрагментима кратера сликара Диноса, Matheson 1995: 197.

45 Августов храм Аполону није представљао и први храм подигнут богу у Риму – 433. године пре н. е.; Тит Ливије пише да је по пророчанству Сибилских књига, услед куте која је покосила становништво Рима, подигнут храм богу исцелитељу Аполону за оздрављење и здравље Римљана (храм посвећен Аполону је вероватно саграђен 449. године пре н. е.), Livy, *The History of Rome*, IV. 25.3-4; Hill 1962: 126.

ве на калупима за колаче су уједно осликавале и верски живот у провинцији, као и популарност приказаних божанстава или хероја, те су самим тим имале и одговарајућу пропагандну улогу (Gavrilović 2011: 192–193). Иконографски, сцена такмичења у музици између Аполона и Марсије са керамичког калупа из Мале Копашнице има аналогију у представи са геме од црног јасписа, сада у Хагу, датоване у I век пре н. е. (Weis 1992: 374, n. 57). Керамички калуп из Мале Копашнице се може датовати у период II или III века.

Камеја с представом бисте бога Аполона је, нажалост, непознате провенијенције и обликована је од двослојног микроклина беле и жуте боје.⁴⁶ На њој је представљен младић из профила, с лицем на коме доминирају мањи правилан нос, крупније бадемасте очи и мала уста, с косом везаном траком на темену и три плетенице које се спуштају низ врат. На глави божанства је ловоров венац. Аполон је одевен у богато наборану тунику. Иконографски, биста Аполона на овој камеји је врло слична представи бога с геме из Минхена, али и бисти божанства на геми из Беча, која је ипак знатно умешније моделована (Lambrinudakis et al. 1984: 392–393, n. 115a, 142). Стилске карактеристике Аполонове бисте из профила на камеји непознате провенијенције указују на њено датовање у II или почетак III века.

У контексту накита с представом бога Аполона, треба поменути и групу од девет псеудогема (витреја) од прозрачног безбојног или обојеног стакла, с представом императора Нерона приказаног као бог Аполон (Поповић 2001: 375–389). Тај мотив, *imitatio deorum*, на поменутих псеудогемама приказује бисту мушкарца пунијег, али ипак идеализованог лица, с косом уређеном у фризуру с ловоровим венцем и траком, аналогно представама бога Аполона. Асимилација Нерона с Аполоном је позната и с новца, на коме је Нерон приказан као бог с лиром, и рефлектује политичку идеологију римског владара, којом се наставља Августово фаворизовање овог бога као покровитеља римске државе, цара и царске породице. Псеудогеми с мотивом *imitatio deorum* у контексту представа Нерона као Аполона пронађене су на локалитетима дуж лимеса,⁴⁷ што указује на то да су дистрибуиране и ношене од стране римских војника, с наменом јачања царског култа унутар војске. На основу њихове униформности и два налаза с локалитета Кулина у Равни (*Timacum Minus*), И. Поповић претпоставља да се тамо налазила радионица у којој су ти примерци псеудогема и израђени (Поповић 2001: 379–380).

Иконографски садржај различитих археолошких предмета (као што су рељефне представе, амулет, фалере итд.) из предримског периода, по мишљењу више аутора у научној литератури, указује на постојање култа бога Аполона на простору римских провинција на централном Балкану још од бронзаног доба и на његову везу са хиперборејским циклусом у контексту симболике смрти и ускрснућа покојника, аналогно с умирањем природе у зиму, односно

46 Камеја овалног облика (17 x 13 mm) непознате провенијенције, сада у Народном музеју у Београду, инв. бр. 1960/II, Поповић 1989: 19–20, кат. 8.

47 Псеудогеми с представом Нерона као Аполона су пронађене у Костоцу (Виминацијум), Кладову, на локалитету Кулине у Равни (два налаза), у Брестовику, док су четири псеудогеми непознате провенијенције. Данас су смештене у Народном музеју у Београду, Поповић 2001: 378.

њеним буђењем у пролеће.⁴⁸ Иако анализа атинског, делфијског и делијског календара, уз историјске изворе, не потврђује Аполонов повратак из земље Хиперборејаца у пролеће већ средином лета, његова повезаност са цикличном сменом годишњих доба потиче из периода пре античког.⁴⁹

Епиграфски и археолошки споменици посвећени Аполону указују на његове различите функције, са којима је био поштован на централном Балкану током римског периода: поред димензије заштитника и патрона музике и уметности, поштован је као ијатричко божанство, патрон рудара и рудника, али је био изједначен и с богом Солом и његовим компетенцијама (нарочито у периоду III и IV века), као ефеб, младић који се рађа сваког дана изнова и тиме верницима пружа наду у поновно рођење након смрти (Graf 2009: 122–123). Вотивни рељефи из Параћина би ишли у прилог претходно реченом и, за разлику од бронзаних статуета, које су се налазиле у кућним лараријима или су биле украс домова имућних грађана (као што је случај с бронзаном фигурином из Стоба), рељефи су представљали део светилишта, можда самог Аполона, или сакралног простора у коме је поштован његов култ. Као што епиграфски натписи потврђују, међу Аполоновим дедикантима у римским провинцијама на централном Балкану се налазе августи, дуовири, војници, запослени у руднику, робови и ослобођеници. Светилишта овог божанства се могу претпоставити у Арчару, Катланову код Скопља, али и у Параћину, с вероватноћом да се ту налазио храм Трачког коњаника, а не Аполона. Споменици богу Аполону с простора централног Балкана датују се у време од II до краја III или првих деценија IV века, што указује на то да је култ божанства вероватно био потиснут култовима соларних богова Митре и Сола, који су уживали велику популарност у периоду III и IV века. Нажалост, IV век означава и крај култа бога Аполона, чији је храм на Палатину уништен у пожару 363. године, као и значајно светилиште бога на локалитету Дафне (*Daphne*) у Сирији (Gagé 1981: 612), услед хришћанског веровања да је божанство демон и ђаво, које на територији римских провинција на централном Балкану није констатовано, за разлику од других делова Царства, где је хришћанство, нажалост, у потпуности негирало античку перцепцију Аполона као целестијалног божанства хармоније, заштитника уметности, бога излечења и добротине човечанства (Graf 2009: 123).

48 Већина аутора у научној литератури сматра да је симболика хиперборејског циклуса на простору римских провинција на централном Балкану присутна од бронзаног доба и представљена је на *Дуљајским и Вршачким колицима*. Д. Гарашанин у свом раду Прилог проучавању Дуљајских колица даје тумачење о представљеном божанству на колицима као о божанству плодности, трачкој претечи бога Аполона и интерпретира *Дуљајска колица* као уско везана за хиперборејски мит. Хиперборејци су, како Помпоније пише, били народ на далеком северу, који је живео на најзадовољавајући могући начин, дуже и срећније него било који други народ, уживајући у свакодневном миру без ратова и расправа. Помпоније додаје да су Хиперборејци били у потпуности посвећени светим ритуалима у част бога Аполона. Слично мишљење прати и М. Гарашанин, као и А. Јовановић, сматрајући да орнаменти свастике и концентричних кругова присутни на *Дуљајским колицима* означавају хиперборејски циклус соларног и хтонско-аграрног хода, односно три сезоне које Аполон проводи на југу и једну сезону коју проводи у северним, хиперборејским областима, Јовановић 2003: 9–20; Palavestra i Milosavljević 2016: 119–140.

49 За детаљније погледати нове закључке Т. Билића, Bilić 2012: 509–532.

ИЗВОРИ / SOURCES

Anabasis

Xenophon, *Anabasis*, ed. C. L. Brownson, Cambridge 1922.

Livy

Livy, *The History of Rome*, translated by B. O. Foster, Loeb classical library: Harvard University Press, Harvard 1919.

Pomponius

Pomponius Mela's Description of the World, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998.

The Histories

Herodotus, *The Histories*, ed. A. D. Godley, London 1920.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

AE – *L'anée épigraphique*, Paris.

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, ed. H. Temporini & W. Haase, Berlin.

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen, ed. Berolini, apud G. Reimerum (Berlin 1863-)

ILJug – A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5), Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19), Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla 25), Ljubljana 1986.

LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I-VIII, Zürich-München, 1981–1997; VIII, Zürich Düsseldorf, 1997.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bilić, T. 2012

Apollo, Helios and the Solstices in the Athenian, Delphian and Delian Calendars, *Numen*, Vol. 59, no. 5/6: 509–532.

Боянов, И. 2016

Нов паметник за култа към Аполон Таденос в Тракия, у: *ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ. Сборник в ѝамей на ѝроф. Димийърѳ Појов*, ур. Петър Делев, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 106–113.

Бојовић, Д. 1985

Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак ѳрада Беоѳрада*, 32: 19–49.

Boteva, D. 2011

The „Thracian Horseman“ Reconsidered, in: *Early Roman Thrace: New Evidence from Bulgaria*, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series 82, I. P. Haynes, ed., Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 84–106.

Boteva, D. 2018

Heros equitans and/or Thracian heros in the Aegean parts of Thrace and Macedonia, in: *Les communautés du nord Égéen au temps de l'hégémonie Romaine. Entre ruptures et continuités*, J. Fournier, M.-G. G. Parissaki, eds., Athens : Institute of Historical Research, 377–388.

Bošković-Robert, A. 2006

Le culte de Jupiter en Mésie supérieure, Paris: Université Paris-Sorbonne.

Брукнер, О. 1997

Керамички медаљони – празнични колачи у римском керамичком занатству, *Раг војвођанских музеја* 39: 97–102.

Van Keer, E. 2004

The Myth of Marsyas in Ancient Greek Art: Musial and Mythological Iconography, *Music in Art: Iconography as a Source for Music History*, Vol. I, Spring-Fall 2004 (Vol. 29), no. 1–2: 20–37.

Величковић, М. 1972

Римска сийна бронзана ѳласѳика у Народном музеју, Београд: Народни музеј.

Вулић, Н. 1931

Антички споменици наше земље, *Сѳоменик СКА* 71: 4–259.

Вулић, Н. 1941–1948

Антички споменици наше земље, *Сѳоменик СКА* 98: 1–335.

Gavrilović, N. 2011

Ceramic Crustulum with the Representation of Nemesis-Diana from Viminatium, *Сѳаринар* (н.с.) 61: 193–203.

Gavrilović Vitas, N. 2020

The Cults of Aesculapius and Hygieia in the Central Balkan Roman Provinces, in: *Ancient Cult in Balkans through Archaeological Findings and Iconography*, S. Petković, N. Gavrilović Vitas, eds., Belgrade: Serbian Archaeological Society, 67–83.

Gagé, J. 1981

Apollon impérial. Garant des "Fata Romana", ANRW II/17.2, 561–630.

Гарашанин, Д. 1951

Прилог проучавању Дупљајских колица, *Сџаринар* (н.с.) 2: 270–272.

Goldman, A. L. 2010

A Pannonian auxiliary's epitaph from Roman Gordion, *Anatolian Studies* 60: 129–146.

Graf, F. 2009

Apollo, New York: Routledge.

Dimitrova, N. 2002

Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider, *Hesperia*, Vol. 71, no. 2: 209–229.

Dragojević Josifovska, B. 1982

Scupi et la région de Kumanovo, Inscriptions de la Mésie Supérieure VI, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Dušanić, S. and Mirković, M. 1975

Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Живић, М. 2015

Камена њласџика на џеритџорији џпровинџије Dacia Ripensis у раздобљу III-IV века, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Јовановић, А. 2003

Култ Аполона у предримском периоду на простору северног Балкана, у: *Раг Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, 9–20.

Lambrinudakis, W. et al. 1984

Apollon, LIMC II. 1, 2, 183–327.

Лома, С. 1995

Аполонова ара са тромеђе Далмације, Паноније и Мезије, *Сџаринар* (н.с.) 45–46 (1994–1995): 173–179.

- Matheson, S. B. 1995
Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- MacCulloch, J. A. 2003
The Religion of the Ancient Celts, Edinburgh: Morrison & Gibb Limited for T. & T. Clark.
- Mirković, M. 1986
Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université.
- Palavestra, A. i Milosavljević, M. 2016
 Hiperboreja u srpskoj arheologiji, *АРХАИКА* 4: 121–140.
- Пејић, П. 2015
Античка топографија ипиројској краја, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
- Петровић, Б. 1997
 Статуете божанстава, у: *Античка бронза Синџунума*, ур. С. Крунић, Београд: Музеј града Београда.
- Петровић, П. 1964–1965
 Нови вотивни натписи из Јужне Србије, *Сџаринар* (н.с.) 15–16: 245–251.
- Petrović, P. 1979
Timacum Minus et la vallée du Timok, Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Petrović, P. 1995
Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure IV, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Пешић, Ј. 2011
 Керамички калуп са представом Аполона и Марсије, *Лесковачки зборник* 51: 39–53.
- Pollitt, J. J. 1986
Art in the Hellenistic Age, Cambridge: Cambridge University Press.
- Поповић, И. 1989
Римске камеје у Народном музеју у Београду = I. Поповић, *Les ca-tées romaines au Musée national de Beograd*, *Антика = Antiquité* 5, Београд: Народни музеј.

- Поповић, И. 2001
 Imitatio deorum као мотив на накиту из Горње Мезије, у: *Vestigatio Vetustatis. Александрини Цермановић Кузмановић од Њријашеља, сарагника и ученика*, Центар за археолошка истраживања књ. 20, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
- Ridgway, B. S. 1974
 A Story of Five Amazons, *American Journal of Archaeology* 78, no. 1: 1–17.
- Sanderson, B. and Keegan, P. 2011
 Crowning Marsyas: the symbolism involved in the exile of Julia, *Studia humaniora Tartuensia* 12: 1–7.
- Seure, G. 1923
 Вотивни рељефи у београдском музеју, *Стираринар* (т.с.) 1: 237–291.
- Срејовић, Д. 1983
Гамзиџрад, касноантички царски двораци, Београд: Галерија САНУ.
- Срејовић, Д. и Цермановић Кузмановић, А. 1987
Римска скулптура у Србији, Београд: Галерија САНУ.
- Tadin, Lj. 1979
Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije, Београд: Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Tomović, M. 1993
Roman Sculpture in Upper Moesia, Belgrade: Institute of Archaeology.
- Toynbee, J. M. C. 1981
 Apollo, Beasts and Seasons: Some Thoughts on the Littlecote Mosaic, *Britannia* 12: 1–5.
- Hausler, R. 2001–2002
 Fusion and Resistance in Native Religion in Gallia Narbonensis and Britain, *Veleia* 18–19: 79–116.
- Hill, P. V. 1962
 The Temples and Statues of Apollo in Rome, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Seventh Series, Vol. 2: 125–142.
- Chase, G. D. 1897
 The Origin of Roman Praenomina, *Harvard Studies in Classical Philology* 8: 103–184.
- Weis, A. 1992
 Marsyas I, LIMC VI. 1, 2, 366–378.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/intranets/students/modules/greekreligion/database/clunav> [приступљено: 17. 2. 2021]

<http://lupa.at/29742-1> [приступљено: 17. 2. 2021]

<http://lupa.at/28148> [приступљено: 17. 2. 2021]

THE CULT OF GOD APOLLO IN THE ROMAN PROVINCES OF THE CENTRAL BALKANS

SUMMARY

The cult of god Apollo in the territory of Roman provinces of Central Balkans has been confirmed by significant number of epigraphic and archaeological monuments. The epigraphic material shows that the deity was venerated either alone or together with the goddess Diana and the god Silvanus. The dedications to Apollo are made mostly to the god without any epithet, except for the monument from Kavadarci where he is mentioned as *sacrum* and the votive altar from the village Sitarice near Valjevo where the deity has a unique epithet Gangaresis, presumably given by the Celtic population, which is confirmed in the territory.

Two monuments, discovered in Kumanovo and near Pirost, imply close relationship of Apollo with the Thracian Rider, whose cult is very frequent in the territory of the neighbouring Thrace. Previously mentioned is additionally confirmed with the find of three most interesting votive reliefs in Paraćin, in a small area, which could have been a sanctuary of Apollo, but also of the Thracian Rider.

Regarding the marble sculptures, which presumably represent the god Apollo, since they are all found in a fragmented state and represent a torso of a young god (which could be also Bacchus, Dionysus or Cupid), they all copy Greek sculpture from the 5th or 6th century BC, depicting a nude god standing and leaning on to a support.

Bronze statuettes of Apollo, contrasting marble sculptures, show him without any doubt, standing and leaning on to a support, frequently with a hair arranged in a hairstyle known as *krobylos*, nude or with a himation covering most of his body. The only find where a mythological scene involving Apollo is shown is a ceramic crustulum from the locality Mala Kopašnica, where a music competition between Apollo and Marsyas is depicted. Judging by the texts of epigraphic monuments, the dedicants of Apollo were *duoviri*, *augustales*, soldiers, free-men or/and slaves.

According to the epigraphic and archaeological monuments of the god, his sanctuaries can be presumed in Arčar (Ratiaria), Katlanovo near Skoplje and Paraćin, where we can also assume a sanctuary dedicated to the Thracian Rider. The monuments dedicated to the god Apollo date from the 2nd to the end of the 3rd or first decades of the 4th century, thus implying that his cult was repressed by the solar cults of the god Mithras and the god Sol.

Translated by the author